

A legújabb angolszász történeti irodalom két világháború közötti történelmünk néhány kérdéséről*

A legújabb angolszász történeti irodalom és Közép-Kelet-Európa

Az elmúlt két évtized Magyarországra vonatkozó angolszász történeti irodalma minőségi és mennyiségi tekintetben egyaránt gazdag. Az adott időszakban írott könyveknek azonban csak kisebb része szól kizárólag Magyarországról, a többi 1918 előtt a Habsburg-birodalom, 1918 után pedig Közép-Kelet-Európa részeként tárgyalja az ország történetét. A korábbi korszakok történetírásához hasonlóan az angolszász történetírók főleg politikátörténeti műveket jelentettek meg, de már születtek gazdaság-, társadalom-, illetve kultúrtörténeti munkák is. A leginkább kutatott terület még mindig a Habsburg-monarchia története és a térségben jelentkező nacionalizmus. A 18. századig terjedő időszakról csak elvétve jelentek meg művek, az 1945 utáni korszakra vonatkozó könyvek száma viszont emelkedett, de ezek erősen kötődnek a napi politikai élet eseményeihez. Egyre több figyelemre méltó kötet foglalkozik azonban Közép-Kelet-Európa — és benne Magyarország — két világháború közötti történetével. Ezek közül szeretnénk bemutatni azokat a munkákat, amelyek kevésbé ismertek hazánkban.

Tanulmányunkban az Angliában élő *Anthony Polonsky*, az egyesült államokbeli *Thomas L. Sakmyster*, *Joseph Rothschild* és *Charles L. Mee* egy-egy művét dolgoztuk fel, de nem tértünk ki olyan jól ismert szerzőkre, mint például *Hugh Seton-Watson*. *A. Polonsky* 1975-ben kiadott *The little Dictators, The History of Eastern Europe since 1918* című könyvében,¹ amellet, hogy összehasonlító módszerrel elemzi a térség országainak történetét, egyenként is bemutatja az országokat. A mai politikai viszonyok kialakulásából kiindulva arra keresi a választ, hogyan és miért buktak el (Közép-)Kelet-Európában a demokratikus intézmények.² Politikai megközelítést társadalomtörténeti megfigyelésekkel egészíti ki. *Th. L. Sakmyster* *Polonsky*hoz hasonlóan a fiatalabb történésznemzedékhez tartozik. Neve máris széles körben ismert, mert egyik tanulmánya az *American Association for the Study of Hungarian History* pályázatán első díjat nyert. Munkásságának jellemzője, hogy kifejezetten csak Magyarország, s nem egész Közép-Kelet-Európa történetével foglalkozik. Kutatási területe a két világháború közötti Magyarország külpolitikai élete. Tanulmányunkban az e témakörben írott, 1980-ban könyv alakban megjelent *Hungary, The Great Powers, and the Danubian Crisis, 1936—1939* című művét dolgoztuk fel.³ Bár könyvében csak az 1936-tól 1939-ig tartó korszak külpolitikai elemzését tűzi ki célul, áttekinti a két világháború közötti magyar külpolitika egészét, rámutatva a bel- és külpolitika elválaszthatatlan kapcsolatára, s mindezt behelyezi a nemzetközi politika összefüggéseinek rendszerébe. *J. Rothschild* *East Central Europe between the Two World Wars* című, a magyarországi eseményeket is tárgyaló könyve⁴ a Kelet-Közép-Európa teljes történetét bemutató sorozat⁵ kilencedik köteteként jelent meg 1974-ben. Rothschild

* E rövid tanulmány részlet a szerző 1986-ban elkészült „Az 1790—1944 közötti Magyarország az angolszász történetírás legújabb munkáiban” című disszertációjából.

¹ *A. Polonsky: The Little Dictators. The History of Eastern Europe since 1918.* London—Boston—Henley 1975.

² Uo. XI.

³ *Th. L. Sakmyster: Hungary, the Great Powers, and the Danubian Crisis, 1936—1939.* Athens 1980.

⁴ *J. Rothschild: East Central Europe between the Two World Wars.* Seattle—London 1974.

⁵ Az 1970-es években *P. F. Sugar* és *D. W. Traedgold* tíz kötetre tervezett sorozatot indított *History of East Central Europe* címmel, melyben a jelzett terület teljes történetét kívánják bemutatni különböző szerzők tollából.

munkájában a térség országait egyenként tárgyalja, s bel- és külpolitikájuk története mellett, az angolszász történetírás új törekvéseként, áttekinti gazdasági, társadalmi, sőt kulturális életük legjellemzőbb vonásait is. *Ch. L. Mee* nem hivatásos történétíró, történeti jellegű művei a szakirodalom és az ismeretterjesztés, illetve a regény határára állnak. Tanulmányunkban elemzett 1980-as kiadású *The End of Order*. Versailles 1919 című könyve⁶ a békeszerződések kidolgozásának eseményeit eleveníti föl, de visszatekint a Monarchia felbomlásának körülményeire is.

Bár tudjuk, hogy a térség történelme az angol és amerikai történétírók hagyományos kutatási területe, mégis meg kell vizsgálnunk, mi az oka, hogy az elmúlt két évtizedben Anglia és az Egyesült Államok történétírói növekvő érdeklődéssel fordultak Közép-Kelet-Európa avagy Kelet-Közép-Európa — de az ő terminológiájuk szerint sokszor Kelet-Európa — két világháború közötti története felé. Tömören így foglalja össze az érdeklődés okait egy amerikai kutató. Közép-Kelet-Európát „saját jelentősége miatt kell tanulmányoznunk: sokféle nemzetének történelme, kultúrája, politikai élete; több mint százmilliónyi népe; területének politikai és stratégiai jelentősége; nemzetek egymáshoz és a külső világhoz való viszonya miatt”⁷. Érdeklődésük tehát mindenekelőtt politikai jellegű, és szoros kapcsolatban áll a II. világháború után a politikai viszonyok megváltozásának hatására kibontakozó érdeklődéssel. Közép-Kelet-Európa szocialista államai a világ első szocialista országa és Európa kapitalista államai között helyezkednek el. Ezért az angolszász történészek Közép-Kelet-Európát különleges területnek, bizonyos tekintetben a szocializmus és a kapitalizmus küzdőterének tekintik,⁸ s olykor még a fennálló viszonyok megváltozásában is reménykednek.⁹ Az angolszász történétírók ezzel összefüggésben vetették föl az 1960-as években a két világháború közötti „független” fejlődés gondolatát.¹⁰ Azt hangsúlyozták, hogy a két világháború között nem kötötte Közép-Kelet-Európa államait olyan szövetségi kapcsolat, mint amilyen a mai szocialista országokat a Szovjetunióhoz fűzi. „1945-tel mindenesetre egy teljesen új korszak kezdődik. Abban az évben a függetlenség lángja, miközben a háború során tovább pislákol, egész Kelet-Európában kialudt... De a függetlenség ízet, ha már egyszer megkóstolták, nem lehet könnyen elfelejteni.”¹¹ Ez a gondolat az 1970-es években általánosan elfogadottá vált, de a korábbinál mértékartóbb megfogalmazásban. A „független” fejlődés gondolatának felelevenítését, ugyanakkor a mérsékelt hangnemet azzal magyarázhatjuk, hogy egyrészt ebben az időszakban új fejlődési tendenciák bontakoztak ki a szocialista országokban, másrészt a Kelet és Nyugat közötti légkör 1945 óta még nem volt ilyen enyhe, sokféle kapcsolat kiépítésére nyílt lehetőség, melyek napjainkban még tovább bővülnek. Az ezek alapján kidolgozott történétírói gondolatmenetet jól illusztrálják *Rothschild* sorai: „A kelet-közép-európai terület fölötti szovjet ellenőrzés módszereinek lazulása, és ezen ellenőrzés lényegének részleges elsorvadása a terület néhány államában napvilágra hozta az 1940-es és 1950-es években elnyomott bizonyos politikai minták feléledését, melyek viszont meggyorsították a sorvadást. A két világháború közötti korszak politikai függetlenségének tapasztalatai és emlékei újra előkerültek, és segítenek formát adni a társadalmak és az elítelt jelenlegi és jövőbeni reményeinek ezekben az országokban. Így az ezekhez az államokhoz kapcsolódó hídépítés politikája megkívánja a két világháború közötti történelmük ismeretét.”¹²

Közép-Kelet-Európa azonban nemcsak saját egykori és jelenlegi politikai szerepe miatt fontos az angolszász történétírók számára. Úgy vélik, hogy a terület tanulmányozása a Szovjetunió alapos megismerését is elősegíti, sőt sok tanulsággal szolgálhat a mai harmadik világnak is.¹³ „Kelet-Európának a két világháború között szerzett tapasztalata szerintem tekintélyes mértékben felhasználható a mai világ megértéséhez. A de-

⁶ *Ch. L. Mee*: *The End of Order*. Versailles 1919. New York 1980.

⁷ *J. C. Campbell*: *International Relations*. In: Jelavich, Ch. szerk. *Language and Area Studies*. East Central and Southeastern Europe. Chicago, London 1969. 137.

⁸ *Ch. Jelavich*: *Preface*. In: Jelavich, Ch. szerk. *Language and Area Studies*. East Central and Southeastern Europe. Chicago, London 1969. X.

⁹ *Pi. J. Rothschild*: i. m. XI.

¹⁰ *C. A. Macartney—A. W. Palmer*: *Independent Eastern Europe, a History*. London—New York 1962.

¹¹ Uo. 450—451.

¹² *J. Rothschild*: i. m. XI.

¹³ *Ch. Jelavich*: i. m. X—XI.

mokrácia összeomlása nyomán kiemelkedő rendszerekben sok párhuzamát találjuk annak, ami a harmadik világban 1945 óta elfordult” — írja *Polonsky*.¹⁴ Hasonlóan vélekedik *Rothschild* is: „Továbbá egyenként és együttesen a két világháború közötti Kelet-Közép-Európa különböző államai a történelmi tapasztalatok gazdag tárházát nyújtják azoknak a politikai és társadalmi-gazdasági problémáknak az összehasonlító tanulmányozásához, melyek általában a fejlődő multietnikus társadalmak előtt állnak.”¹⁵

A Párizs környéki békeszerződésekről

A munkánkban feldolgozott kötetek mindegyike kiemelten foglalkozik a Párizs környéki békeszerződésekkel, hiszen ezek alakították Európa hagyományos politikai térképét, teremtették meg a mai elrendezés lényeges vonásait, szüntettek meg évszázadok óta fennálló birodalmakat, köztük a Habsburg Monarchiát. Bár egyetlen munka sem ért maradéktalanul egyet a békeszerződések intézkedéseivel, a szerzők eltérő felfogásból következően a kritikai megjegyzések kissé különbözőek. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy időről időre ne találkoznánk hasonló nézetekkel is.

Az 1970-es években írott munkák elsősorban azt vizsgálják, hogyan állták meg a helyüket a Párizs környéki békeszerződések a gyakorlatban, miként befolyásolták a közép-kelet-európai országok két világháború közötti történetét. *J. Rothschild* szerint a békeszerződések bebizonyították, hogy a nacionalizmus elve „hatásos, de kétes eszköz e földrajzi terület politikai újjászervezéséhez”¹⁶ s az országok „klasszikus példatárát” nyújtják „a nacionalizmus győzelmének és politikai korlátainak”.¹⁷ *Rothschild* új, a gyakorlati politikai életre utaló elemekkel bővítve folytatja gondolatmenetét. „A két világháború közötti területi egyezmények igazi kudarca nem az etnikai igazságosság állítólagos képmutató alkalmazásában rejlett, hanem abban, hogy lehetetlenség volt ezt az elvet a békecsinálók más politikai célkitűzéseivel összeegyeztetni: Németország tartós megkisebbitésével, az orosz hatalom fékentartásával és Európa nemzetközi rendjének helyreállításával.”¹⁸ *Rothschild* elveti a békeszerződések revizionista kritikáját, viszont hosszasan tárgyalja az új nemzeti kisebbségek helyzetét. Sorsuk „érzelmileg lealázóbb és politikailag reménytelenebb, mint korábban” — írja.¹⁹ Mindezek ellenére az a végső következtetése, hogy a korszak pozitív, de indoklásában mai világpolitikai tényezők játszanak szerepet: „a terület államainak legpozitívabb politikai teljesítménye a két világháború közötti korszakban annyira nyilvánvaló, hogy könnyű felette átsiklani: a világ szemében legitimizálták szuverén létüket, melynek eltörlése felülmúlja a náci vagy a sztálinisták képességét”.²⁰ Magyarország esetében mégis elsősorban a függetlenség visszaszerzésével kapcsolatos hátrányokat sorolja föl. Úgy véli, az országot aligha kárpótolja a szuverenitás „történelmi integritásának” és „sok millió magyarnak” az elvesztéséért, akik olyan államokhoz kerültek, amelyekben a két világháború között „legalább olyan akut politikai és etnikai feszültségek” voltak, mint a régi Magyarországon, annak „gazdasági és földrajzi egysége nélkül”.²¹ Szerinte a trianoni békét „a topográfiai, gazdasági, demográfiai, közigazgatási és történelmi megfontolások teljes figyelmen kívül hagyásával” alkották meg, de azt vallja, hogy ez nem a bolsevizmus miatti büntető szándék eredménye. Úgy látja, hogy a békeszerződés „valószínűleg azért volt olyan büntető jellegű Magyarországra nézve, mert különálló bizottságok munkája volt, amelyeket azért hoztak létre, hogy megvizsgálják az egyes szomszéd államok Magyarországgal szembeni követeléseinek jogoságát”.²²

A. Polonsky bírálata sok elemét tartalmazza az előbb ismertetett nézeteknek, de ő még végső kicsengetésében sem fogalmaz meg pozitív véleményt. A két világháború közötti korszakot a folyamatos összeom-

¹⁴ *A. Polonsky*: i. m. XI.

¹⁵ *J. Rothschild*: i. m. XI.

¹⁶ Uo. 3.

¹⁷ Uo. 4.

¹⁸ Uo. 4.

¹⁹ Uo. 12.

²⁰ Uo. 24.

²¹ Uo. 156.

²² Uo. 157.

lás korszakának tekinti. „A háborúk közötti Kelet-Európa történelme az 1918-ban létrehozott politikai rendszer összeomlásának a története” — írja.²³ Úgy látja, hogy a békeszerződések ingatag alapokon szervezték újjá Közép-Kelet-Európát. A rendezés külső politikai feltételei azért nem lehettek tartósak, mert mind Németországot, mind Oroszországot kizárták a közép-kelet-európai területről, melyet mindkettő befolyási övezetének tartott. „A háború utáni kelet-európai rendezés alapvető kérdése az volt, mennyi ideig tudja fenntartani magát a rendszer a két szélén elkerülhetetlenül feléledő két nagyhatalommal szemben”.²⁴ Az államok belső fejlődése sem lehetett zavartalan, hiába lebegett előttük a wilsoni nemzeti önrendelkezés és a liberális demokrata kormányzat eszménye. Egyrészt képtelenek voltak megoldani a nemzeti kisebbségek ügyét, másrészt az adott nemzeti-társadalmi feszültségek megakadályozták, hogy a demokrácia újonnan bevezetett intézményei meggyökeresedjenek.²⁵ Polonsky könyvének valójában az a célja, hogy ez utóbbi problémát — a demokrácia elbukását — megvizsgálja, s ezáltal mai politikai kérdésekre kapjon választ, azaz az ő szavaival élve szeretné „rövid összefoglalását adni, hogy hogyan és miért buktak el a demokratikus politikai intézmények Kelet-Európában 1918 után...”²⁶ Polonsky a trianoni békeszerződést a dualizmus erőszakos magyarosító politikájának egyik következményeként tárgyalja, de elismeri, hogy „kegyetlen csapásokat” mért Magyarországra, s a magyaroknak „jogos sérelmeik” is voltak. „Lehetetlenségnek bizonyult olyan határokat húzni, amelyek egybeestek a nemzeti megosztottsággal.”²⁷ Ő is úgy véli, akárcsak Rothschild, hogy a veszteségek azért voltak különösen fájdalmasak, mert „a háború előtti Magyarország bámulatos gazdasági egységet alkotott”.²⁸

A békeszerződésekről *Ch. L. Mee* festi a legtragikusabb képet, s ezzel megerősíti azt a véleményünket, hogy azok az írók, akik elsősorban nem történelmi szakírók, szélsőségesebben ítélkeznek, még ha tájékozottak is az adott kérdésben. „Ezeknek a birodalmaknak az összeomlásából megszületett a nagy politikai dráma, mely a párizsi békekonferencián kezdődött el és még ma is tart ... a diplomáták összegyűltek, és távolról sem állították vissza a rendet, hanem a Nagy Háború okozta káoszra ... rányomták a pecsétet: ez a századunkra jellemző állapot.”²⁹ Végeredményében a szerződések „a háború új okait” teremtették meg, létrehozásukban a „rosszindulat munkálkodott”.³⁰ Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy „a régi rendszer bukása szükséges előjáték volt az önkormányzat elterjedéséhez, új nemzetek és országok felszabadulásához, új szabadság és függetlenség eléréséhez”.³¹ Mee is felismeri, hogy a Nyugat-Európában bevált politikai minták nem alkalmazhatóak automatikusan Közép-Kelet-Európában. Míg *Polonsky* ezt a demokráciával kapcsolatban bizonyítottá, ³² addig *Mee* az önrendelkezés elvéről nyilatkozik hasonlóképpen: „... bár az önrendelkezés elve viszonylag jól működött Nyugat-Európában, az abszurditás felé hajlott Kelet-Európa azon részeiben, ahol a politikai csoportok gyakran kevésbé fontosak voltak, mint az etnikai, nyelvi, vallási, társadalmi csoportok, vagy éppen keveredtek velük.”³³ Rothschild korábban idézett véleménye is felbukkan, mely szerint nemcsak a szép elvek — önrendelkezés, igazságosság — formálták a konferencia döntéseit Közép-Kelet-Európára vonatkozóan. „Sok abból a megfontolásból született meg, hogy mi használna Franciaországnak, mi győngyöstené Németországot, mi lenne hasznos a hatalmi egyensúly szempontjából”³⁴ — írja *Mee*. A trianoni békeszerződésből negatív példaként a Romániához került többmilliónyi magyarság helyzetét emeli ki, hasonlóan néhány korábban említett történetíróhoz: „a régi konfúziót új váltotta föl”.³⁵

²³ *A. Polonsky*: i. m. 24.

²⁴ Uo. 20.

²⁵ Uo. 22—23.

²⁶ Uo. XI.

²⁷ Uo. 45.

²⁸ Uo. 45.

²⁹ *Ch. L. Mee*: i. m. XVII—XVIII.

³⁰ Uo. 81., 212.

³¹ Uo. 268.

³² *A. Polonsky*: i. m. XI.

³³ *Ch. L. Mee*: i. m. 80.

³⁴ Uo. 80—81.

³⁵ Uo. 81.

Th. L. Sakmyster könyve, csakúgy mint *Mee*-é, már az 1980-as években látott napvilágot, de e művek szemlélete nem mutat eltérést az előző évtizedhez képest. *Sakmyster* azért fordít különleges figyelmet a trianoni békeszerződésre, holott könyvében az 1930-as évek második felének magyar külpolitikáját vizsgálja, mert szerinte (is) a szerződés az egyik fő meghatározója a két világháború közötti Magyarország politikai életének.³⁶ A békeszerződés szigorúságát hangsúlyozza: „Valószínűleg a legszembetűnőbb változás, amit a háború és következményei okoztak, a Magyarországra kiszabott súlyos területi veszteség. Ritkán fordul elő a történelemben, hogy egy Magyarország nagyságú országot, melynek államférfiai alapvető fontosságú szerepet játszottak egy európai nagyhatalom politikai életében, ilyen hirtelen kishatalmi helyzetűvé fozozzanak le.”³⁷

Bethlen, Gömbös, Horthy

Magyarország két világháború közötti történelmét elemezve az angolszász történetrők a legnagyobb érdeklődést a trianoni békeszerződés mellett a konszolidáció és az azt követő időszak kormányainak bel- és külpolitikai irányvonala iránt tanúsítják. Az angol és amerikai történetrők a magyar politikai életet a vezető politikusok személyéhez kapcsolódva elemzik. *Sakmyster* tudatos és határozott álláspontját meg is fogalmazza a külpolitikával kapcsolatban: „... még a magyar társadalom politikailag tájékozott rétege is alig gyakorolt közvetlen befolyást a külpolitika formálására. Ez a kormányzat legmagasabb szintjeit elfoglaló maroknyi egyén kiváltsága maradt”.³⁸ Az angolszász történetrők a legtöbb figyelmet *Bethlen István* személyének és politikájának szenteli. Ugyanis fel- és elismerik, hogy politikai koncepciója és tevékenysége egy egész korszak meghatározójává vált. *Sakmyster* tömören fogalmazza meg kiindulópontját. „*Bethlen István gróf*” az ellenforradalmi Magyarország „igazi megalkotója”,³⁹ *Polonsky* szavaival pedig „fő építész”.⁴⁰ *Bethlen* értékelése az 1970-es és az 1980-as évek elejének angol és amerikai történeti munkáiban nem változott. A történetrők egyöntetűen kiváló politikusi képességekkel rendelkező embernek tartják. *Rothschild* „Jeleményes”-ségét és „ügyes”-ségét emeli ki,⁴¹ *Sakmyster* pedig azt, hogy „realista, aki nem táplált illúziókat”.⁴² Akkor sem tapasztalunk semmilyen eltérést, ha azt vizsgáljuk, hogyan látják a történetrők *Bethlen* politikai fel-fogását. Mindnyájan egyetértenek abban, hogy *Bethlen* nagyon konzervatív volt,⁴³ s a háború előtti társadalmi, politikai állapotok, a „történelmi osztályok”, az uralkodó elit hatalmának visszaállítására törekedett, a szükséges minimumra korlátozva a más társadalmi osztályoknak, rétegeknek a kor felismert kívánalmai alapján mégiscsak adandó engedményeket.⁴⁴ Azt is helyesen látják a történetrők, hogy a két világháború közötti magyar politikai élet, s *Bethlen* politikai koncepciójának középpontjában a revízió áll,⁴⁵ mely a konszolidáció éveiben szorosan összefonódott a konzervativizmussal. Fölismerik, hogy a háború előtti állapotok mindenirányú visszaállításának a vágya legerősebben területi téren jelentkezett, ugyanakkor a trianoni békeszerződést a feudális-burzsoá rendszer hibáinak és hiányosságainak leplezésére⁴⁶ „a belső reformok elfojtására”⁴⁷ használták föl. Bár a konzervativizmus és a revízió célkitűzéseivel az angolszász történetrők érezhetően nem ért egyet, *Bethlen* helyzetfelismerését és gyakorlati politikai lépéseit — melyek végső soron a revízió megvalósítását szolgálták —, kedvezően értékelik. *Polonsky* azt méltányolja, hogy *Bethlen* „kortársai

³⁶ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 2.

³⁷ Uo. 3.

³⁸ Uo. 28.

³⁹ Uo. 36.

⁴⁰ *A. Polonsky*: i. m. 52.

⁴¹ *J. Rothschild*: i. m. 158.

⁴² *Th. L. Sakmyster*: i. m. 39.

⁴³ *A. Polonsky*: i. m. 52., *J. Rothschild*: i. m. 163., *Th. L. Sakmyster*: i. m. 36.

⁴⁴ *A. Polonsky*: i. m. 51—53., *J. Rothschild*: i. m. 158—159.

⁴⁵ *A. Polonsky*: i. m. 51., *J. Rothschild*: i. m. 158., *Th. L. Sakmyster*: i. m. 23.

⁴⁶ *J. Rothschild*: i. m. 160., *Th. L. Sakmyster*: i. m. 6—7.

⁴⁷ *J. Rothschild*: i. m. 165—166.

többségénél messzebbre látott”, s fölismerete, hogy nincs mód az azonnali aktív külpolitikára a revízió kérdésében. Először „bizonyos mértékű politikai és gazdasági konszolidációra” van szükség. Pénzügyi politikáját „sem sikertelen”-nek, a vidék fejlődését „viszonylag kedvező”-nek tartja.⁴⁸ *Sakmyster* ugyanúgy vélekedik, mint *Polonsky*. Bethlen, ellentétben Horthyval és a szegedi radikálisokkal meglátta, hogy Magyarország teljességgel képtelen aktív, dinamikus külpolitikára.⁴⁹ „A cél, egy nagy és hatalmas Magyarország visszaállítása állandó maradt, de a taktikának Magyarország felépülése és az európai hatalmi egyensúly változásai mértékéhez kell igazodnia.”⁵⁰ *Sakmyster* szerint is gazdasági, pénzügyi téren „Bethlen stratégiája nagyon hatékonynak bizonyult”.⁵¹ Egészében véve Bethlen politikai rendszerével nem elégedetlen az angol—amerikai történetírás. Kivétel nélkül elsősorban azt emelik ki, hogy bizonyos mértékig a liberális demokrácia valósult meg a bethleni Magyarországon. Így nyilatkozik *Rothschild*: A Bethlen-éra felépítménye „sokkal inkább konzervatív volt, mint totalitáriánus, az intellektuális és polgári szabadság kérdéseiben még liberalizmusra is képesek voltak”.⁵² *Polonsky* is úgy vélekedik, hogy „ennek az oligarchikus rendszernek voltak viszonylag liberális vonásai is”.⁵³ *Sakmyster* értékelésében már a kritika szavai is olvashatóak, melyek azonban az előzőekben említett történetírók véleményéből sem hiányoznak: „Bethlen figyelemre méltóan következetlen politikai rendszert alkotott: éppúgy eltúrték az igazi liberalizmust, mint az időnkénti terrort és a politikai elnyomást”.⁵⁴ A 70-es évek történetírói arra is felhívják a figyelmet, hogy a szélsőjobbnak, „a politikai élet e kellemetlen vonásának”⁵⁵ erejét Bethlen nem tudta megtörni. „Bár hatalom nélkül, a jobboldali radikálisok ereje mégis jelentős maradt” — írja *Polonsky*.⁵⁶ Bethlen politikai győzelmei „alig tompították, s még kevésbé gyöngyítették az ellenforradalom más, jobboldali radikális elemeinek a vitalitását” — olvashatjuk *Rothschild* véleményét.⁵⁷ Ugyancsak a 70-es és a 80-as évek történeti munkái hangsúlyozzák Bethlen rendszerének bizonytalan vonásait. *Polonsky* a gazdasági életről írja, hogy „Bethlen stabilizációja meglehetősen ingatag alapon nyugodott”, de kitér arra is, hogy az Olaszországgal 1927-ben kötött szerződés nem kecsegtetett egyértelmű sikerrel.⁵⁸

Rothschild e szerződést annak ellenére, hogy megszüntette Magyarország külpolitikai elszigeteltségét, egyenesen „kétes értékű”-nek nevezi a nyugati hatalmakhoz fűződő viszony szempontjából.⁵⁹ Továbbmenve, szerinte végzetes hibát követett el az uralkodó elit, amikor Magyarországot Olaszország és Németország felé vezette, de tárgyilagosan hozzászói, hogy „bizonyos mértékig nem volt szándékos a ballépések összessége”, mert „logikusan következett ... abból az eredeti elkötelezettségből, mellyel minden más megfontolást a revízió ügyének rendelték alá”.⁶⁰ *Sakmyster*, aki rendkívül alaposan és részletesen elemzi a két világháború közötti magyar külpolitikát, lényegében ugyanúgy vélekedik, mint *Polonsky* és *Rothschild*: „A Bethlen-éra bizonytalan örökséget hagyott hátra a magyar külpolitikában”.⁶¹ Ő sem helyesli, hogy Bethlen „megalapozta az elkötelezettséget a tengelyhatalmak oldalán a II. világháború előtt és alatt”,⁶² de kiemeli Bethlen politikájának egy olyan vonását, amelyről senki más nem ejtett szót, s ez „a politikai pragmatizmus,

⁴⁸ *A. Polonsky*: i. m. 51—52.

⁴⁹ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 36.

⁵⁰ *Uo.* 37.

⁵¹ *Uo.* 38.

⁵² *J. Rothschild*: i. m. 163.

⁵³ *A. Polonsky*: i. m. 53—54.

⁵⁴ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 48.

⁵⁵ *A. Polonsky*: i. m. 48.

⁵⁶ *Uo.* 54.

⁵⁷ *J. Rothschild*: i. m. 163.

⁵⁸ *A. Polonsky*: i. m. 52.

⁵⁹ *J. Rothschild*: i. m. 164.

⁶⁰ *Uo.* 165—166.

⁶¹ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 44.

⁶² *Uo.* 44.

mely erdélyi örökségének részét képezte”.⁶³ Ugyanis Sakmyster úgy látja, hogy ezáltal „1931-ben Magyarország előtt még mindig sok választási lehetőség állt nyitva; bizonyos körülmények között még az sem volt kizárt, hogy a nyugat-európai hatalmak mellé álljon”.⁶⁴

Bethlen István mellett Gömbös Gyula személye és politikája foglalkoztatja leginkább az angol és amerikai történetírókat. Akárcsak Bethlen István esetében, a Gömbös Gyuláról alkotott kép sem módosult vagy alakult át a vizsgált időszakban. De míg Bethlen mint tehetséges politikus és intelligens ember állt előttünk, addig Gömbösről egészen más benyomásunk alakul ki az angolszász történetírók jellemzése nyomán. *Rothschild* és hasonlóképpen *Sakmyster* is Gömbös másságát, a hagyományos magyar politikai vezetéstől való különbözőségét hangsúlyozza. Gömbös „hatalmas ambíciójú és korlátlan energiájú ember, aki érzelmileg a magyar alsóbb osztályokhoz kapcsolódott” — írja *Rothschild*.⁶⁵ „Háttérét és személyiségét tekintve Gömbös meglehetősen más ember volt, mint Horthy és Bethlen” — olvashatjuk *Sakmyster* sorait.⁶⁶ Kedvezőtlen színben tűnnek fel Gömbös politikai elvei. „Képzettségét tekintve hivatásos tiszt, meggyőződése szerint garázda magyar sovinszta fajvédő, magacsínálta 'nemzeti szocialista' már 1919-ben” — állítja *Rothschild*.⁶⁷ Ugyanúgy jellemzi *Sakmyster* is: „... konspirációs lángolás kombinálva ... önteltséggel, szinte misztikus nacionalizmus, s a jobboldali politika igen radikális szárnya iránti elkötelezettség”.⁶⁸ Úgy tűnik, hogy a politikusok jellemzésének megfogalmazásával az angolszász történetírók burkoltan a politikusok iránt érzett rokonszenvéket, illetve ellenszenvéket is kifejezik.

Az angolszász történetírás egyöntetűen ítéli meg Gömbös miniszterelnöki tevékenységének következményeit. *Rothschild* nem helyesli a Gömbös által kialakított politikai vonalat, mert visszafordíthatatlan folyamatok kialakulásához vezetett mind a kül-, mind a belpolitika területén. Szerinte Gömbös miniszterelnöksége átmeneti korszakot képezett a magyar történelemben, „melynek során annyira magával ragadta Magyarországot a jobboldali radikalizmus és a náci Németországgal való szövetség ösvényén, hogy lehetetlené tett bármilyen későbbi visszakozást”.⁶⁹ A kiugrási kísérlet sikertelenségét közvetlen kapcsolatba hozza Gömbös ténykedésével, s azt állítja, hogy „Magyarországnak keserves árat kellett fizetnie azért, mert Gömbös végzetesen politizálta a fegyveres erőt”.⁷⁰ Horthy Gömbössel szemben kibontakozó aktivitásáról és Bethlennel való együttműködéséről szövege azonban *Rothschild* azt is felfedi, hogy a politikai ellenfelek végső célja — Trianon revíziója — megegyezett. „A Bethlen—Horthy-koalíció lassította, de meg nem fordította azt a folyamatot, melynek Gömbös szabott irányt, mert tulajdonképpen mindnyájuknak ugyanaz volt a végső célkitűzése”⁷¹ — írja. *Polonsky*, akárcsak *Rothschild*, Gömbös miniszterelnökségét „fontos állomásnak”-nak tekinti „abban az átalakulásban, melynek során Magyarország egyre inkább tekintélyelvű berendezkedésűvé és egyre inkább a tengelyhatalmaknak elkötelezetté vált”.⁷² Újra felbukkan e kérdésben a „viszszavonhatatlanul” szó.⁷³ *Polonsky* is felhívja a figyelmet arra, hogy Gömbös híveinek belpolitikai térnyerése milyen következményekkel járt.⁷⁴ Horthy Gömbös ellen fordulását viszont Horthyra nézve kevésbé hízelgő kijelentéssel indokolja. Horthy „arra a következtetésre jutott, hogy »Gömbös nem gentleman«”.⁷⁵ *Sakmyster* szintén felismeri annak a jelentőségét, hogy Gömbös halála után „az emberek, akiket a kormánypártba, a tisz-

⁶³ Uo. 39.

⁶⁴ Uo. 44.

⁶⁵ *J. Rothschild*: i. m. 173.

⁶⁶ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 44.

⁶⁷ *J. Rothschild*: i. m. 173.

⁶⁸ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 45.

⁶⁹ *J. Rothschild*: i. m. 176.

⁷⁰ Uo. 175.

⁷¹ Uo. 176.

⁷² *A. Polonsky*: i. m. 57.

⁷³ Uo. 57.

⁷⁴ Uo. 57.

⁷⁵ Uo. 58.

ti testületekbe és közszolgálatba juttatott, folytatták mentoruk hagyományait”.⁷⁶ Külpolitikai tekintetben azonban a Tengelyhez való sodródás mellett azt is meglátja, s „valójában ironikus fejlemény”-nek nevezi, hogy „Gömbös csak azt az ösvényt követte, melyet Bethlen maga vágott egy évtizeddel korábban”,⁷⁷ bár megjegyzi, hogy „módszerét és stratégiáját illetően Gömbös sokkal kevésbé volt pragmatikus és rugalmas”.⁷⁸

Az angolszász történetírás figyelmét sokkal kevésbé köti le Horthy Miklós személye és politikai elképzelése, mint Bethlené vagy Gömbösé. Ennek magyarázatát megtalálhatjuk abban a képből, amelyet a kormányzóról formálnak. Polonsky, Rothschild és Sakmyster is kedvezőtlenül ír róla. Valamennyien egyetértenek abban, hogy Horthy szellemi és politikai képességei nem kiemelkedtek. *Rothschild* odavetett megjegyzése szerint Horthy „szokkolt korlátozottabb” képességű, mint Bethlen, akinek összehasonlításként kiemeli „tapasztalatát, ügyességét, kultúráját és tekintélyét”.⁷⁹ *Polonsky* véleménye is azt tükrözi, hogy Horthy nem volt „sohasem rendkívül okos vagy fogékony politikus”, hallgatott a hízelgésre, „és egyre inkább csak saját ítélőképességében bízott, mely nem volt mindig nagyon alapos”.⁸⁰ *Sakmyster* ír a legbővebben Horthyról, állásfoglalása azonban nem más, csak árnyaltabb, mint elődeié. A következő kiélezett problémát veti föl: „Valójában a két világháború közötti Magyarország történetének egyik nagy rejtélye, hogy a szerény értelmi képességekkel, korlátozott politikai képzelőerővel és közismerten kis szónoki tehetséggel rendelkező Horthy hogyan érhetett el ilyen magas politikai hivatalt, s tarthatott meg olyan sokáig anélkül, hogy valamilyen irányból súlyos kihívással kellett volna számolnia”.⁸¹ Mindehhez járul még *Sakmyster* szerint Horthy „feltűnő politikai naivitása”, azaz az a tulajdonsága, hogy mindent fekete-fehérben látott,⁸² s az, hogy „sem hajlandóságot, sem vágyat nem érzett arra, hogy tanulmányok vagy tapasztalatszerzés útján tanuljon”, ráadásul befolyásolhatóságáról is híres volt.⁸³ *Polonsky* meglátása szerint Horthy egyértelműen konzervatív beállítottságú politikus, aki ellenségesen tekintett a szélsőjobboldali nézetekre, függetlenül attól, hogy egyes szélsőjobboldali politikuskokkal, leginkább Gömbössel, baráti kapcsolatban állt. *Polonsky* megemlíti, hogy Horthy Anglia csodálója volt, s azt is, hogy egész politikusi pályafutására rányomták bélyegüket a Ferenc József szolgálatában eltöltött évek.⁸⁴ Bár a *Polonsky* által rajzolt kép alapján véve megfelel a valóságnak, *Sakmyster* pontosabban állítja előnk Horthy politikai elképzeléseinek jellemző jegeit. Úgy véli, a konzervativizmus és a szélsőjobboldaliság kérdésében Horthyt „egyfajta skizofrénia” jellemezte, mert „erősen vonzódott a szege-di csoporthoz és a konzervatívokhoz is”. „...valójában közelebb állt a konzervatív táborhoz”,⁸⁵ de mindvégig megmaradt benne az az „atavisziikus impulzus”, melyet a szege-di időszakban szerzett.⁸⁶ Horthy külpolitikai elképzeléseiben kettős célt fedez fel, „az anti-bolsevizmust és a békeszerződés revíziója iránti fanatikus odaadás”-t.⁸⁷

Kényszerpályán (1936—1944)

A két világháború közötti Magyarország történetével foglalkozó angol és amerikai történészek az ország történetét 1944-ig tekintik át. A Bethlen bukásától 1944 októberéig tartó időszakot egységesnek látják abból a szempontból, hogy jellemzője az állandó küzdelem volt. *Rothschild* arról ír, hogy „Magyarország a politikai konfúzió korszakába lépett, amelyben a konzervatívok és a szélsőjobboldaliak versengtek a hatalom-

⁷⁶ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 54.

⁷⁷ Uo. 52.

⁷⁸ Uo. 46.

⁷⁹ *J. Rothschild*: i. m. 162.

⁸⁰ *A. Polonsky*: i. m. 50—51.

⁸¹ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 29.

⁸² Uo. 29.

⁸³ Uo. 30.

⁸⁴ *A. Polonsky*: i. m. 50.

⁸⁵ *Th. L. Sakmyster*: i. m. 30.

⁸⁶ Uo. 31.

⁸⁷ Uo. 32.

mért”.⁸⁸ *Polonsky* szerint Magyarországot „az állandó változás állapota” jellemezte, melynek „duális jellegét” kölcsönözött a két szembenálló politikai erő viaskodása Szálasi hatalomátvételeig.⁸⁹ A Gömbös halála utáni éveket, Magyarország sodródását a háború felé s háborús részvételét, az angolszász történetírás mint egy politikai kényszerpálya állomásait mutatja be Magyarország történetében, mely pálya ellen kilátástalanul próbáltak egyes politikai csoportok küzdeni. *Rothschild* már Darányi kormányzatáról szótva megjegyzi, hogy „Magyarország elkötelezettségei miatt túlhaladta azt a pontot, ahonnan még vissza lehetett volna fordulni”.⁹⁰ Az „ambiciózus Imrédy” a „fejemények” hatására szintén „sokkal inkább hajlott a német óhajok és befolyás felé, mint ahogy eredetileg várni lehetett volna”.⁹¹ Teleki hatalomra kerülésénél említi, hogy „minden új minisztereink kinevezéssel, mely egy újabb német győzelmet követett Európában, szorult a hurok Magyarország körül, vezetői manőverezési területe pedig zsugorodott”.⁹² A Teleki örökébe lépő Bárdossy Lászlóról írja: „Még egyszer ugyanaz a hiábavaló ciklus ismétlődött meg; nyitó kísérlet a nagyobb függetlenség megszerzésére, melyet szorosabb igazodás követ a náci Németországhoz a kül- és belpolitikában”.⁹³ Végül Kállay törekvéseit elemezve eljut a kényszerpálya okainak kifejtéséhez. „Az uralkodó osztályt politikailag csapdába ejtette saját szenvedélyes irredentizmusa, heves antikommunizmusa és anakronisztikus társadalmi és politikai szemlélete.” S mindezek „nem nyújtottak alapot a realiztikus manőverre a II. világháború viszonyai között” — hangzik végső véleménye.⁹⁴ *Rothschild* azonban Teleki külpolitikai irányvonalát — kemény szavakkal — elmarasztalja: „a német hatalom kiaknázása Trianon lerombolására annak elküldésével, hogy a Nyugat szemében Németország társaként tűnjön fel (Magyarország — N. Gy.), felülmúlta az ő és országa képességeit, még ha el is tekintünk a tisztesség inhereus hiányától (a szó valamennyi értelmében).”⁹⁵ De *Rothschild* a magyar politikában pozitívumokat is talál. A magyar uralkodó elitet jellemezve „látszólagos anomáliá”-ról ír. Miközben megemlíti, hogy az elit a revízió szószólója s az első európai fehér ellenforradalom híveként kezdte, hangsúlyozza, hogy a II. világháborúban egyetlenként tűrte meg a független szocialista mozgalmat, s tartotta fenn a parlamentarizmust.⁹⁶ Külön kitér arra, hogy Magyarországon nagyobb volt a háborút túlélő zsidók aránya, mint a többi közép-kelet-európai országban, s ez „a régi Magyarország manapság gyakran becsümelte és neveltségessé tett Teudális’, whiges’ és ’idejétmúlt’ uralkodó elitjének a becsületére válik”.⁹⁷ *Polonsky* *Rothschild*dal teljesen megegyezően látja Magyarországot 1936 és 1944 közötti útját. Darányi miniszterelnökségéről írja: „teljesen lehetetlennek bizonyult visszafordulni arról az útról, amelyet Gömbös jelölt ki.”⁹⁸ Majd Telekinél újra megjegyzi, hogy „képtelennek bizonyult politikáját megváltoztatni”.⁹⁹ *Polonsky* kitér arra, hogy politikusaink mennyire vonakodva vették tudomásul, hogy a kényszerpályáról nincs letérés, s „a magyar történelem ironiájá”-nak tartja, „hogy innentől fogva a politika többé-kevésbé Gömbös

⁸⁸ *J. Rothschild*: i. m. 171.

⁸⁹ *A. Polonsky*: i. m. 129—130.

⁹⁰ *J. Rothschild*: i. m. 177.

⁹¹ Uo. 179.

⁹² Uo. 180.

⁹³ Uo. 185.

⁹⁴ Uo. 188.

⁹⁵ Uo. 180.

⁹⁶ Uo. 191.

⁹⁷ Uo. 199.

⁹⁸ *A. Polonsky*: i. m. 58.

⁹⁹ Uo. 60.

nézeteit követte, s olyan emberek valósították meg, akik nem szerették és nem bíztak abban, amit csináltak, de akik az események nyomása alatt nem láttak más alternatívát”.¹⁰⁰ *Polonsky* az események kényszerítő hatásáról még másutt is ír, úgy véli, a magyar politikusoknak „kevés választási lehetősége volt”, s „sajnálatosan könnyű volt arra az útra lépni”, amely a német szövetség felé vezetett.¹⁰¹ Mindennek az okát *Polonsky* ugyanazokban a tényezőkben találja meg, mint *Rothschild*. „A magyar történelem tragédiája a két világháború közötti időszakban abban rejlett, hogy minden politikus erősen elkötelezte magát az 1920-as határok revíziójára.” „A mindenáron való revízió társulva a Tanácsköztársaság tapasztalatával szintén sok ember előtt elhomályosította a radikális reformok szükségességét...”¹⁰² *Sakmyster* bár ugyanazokat a tényezőket tárja fel, mint a fenti történetírók, náluk sokkal jobban védelmébe veszi a magyar politikai vezetést, mely előtt véleménye szerint megoldhatatlan feladatok álltak. „Ez a problémásor, melyet 'revíziós dilemmá'-nak is nevezhetünk, végső soron lehetetlenné tette a magyar államférfiak számára, hogy olyan politikát dolgozzanak ki, amely elősegítene bizonyos egyhangúan elfogadott külpolitikai célokat, de nem okozna nemkívánatos hatásokat az ország belpolitikai életében.”¹⁰³ A revíziós célkitűzésekért pedig nem a magyar politikai vezetést marasztalja el, hanem magát a trianoni szerződést: „Annnyira szembeszökőek voltak a trianoni szerződés egyenlőtlenségei, hogy a mérsékeltbb konzervatívoknak, hasonlóan a demokratikus vagy liberális meggyőződésű magyarokhoz, nem volt más alternatívájuk, minthogy nyílt vagy hallgatólagos támogatást nyújtsanak a sovinsztáknak a revíziós kampányban. Ha a magyarokra kiszabott békefeltételek kevésbé szigorúak lettek volna, kétségtelentl lett volna irredentista mozgalom, de a mérsékelték és a szélsőségesek közötti egyensúly az előbbieket felé hajlott volna, s Kánya Kálmán, sőt még Horthy hajlandósága és képessége a dunai problémák békés és diplomáciai úton történő rendezésére, megerősödött volna.”¹⁰⁴ Végeredményében *Sakmyster* sem lát más lehetséges politikai utat, mint amelyet a magyar politikusok követtek a két világháború, illetve 1936 és 1939 között. „Tekintetbe véve azt az esztelen módot, ahogyan a dunai Európa határait 1919-ben és 1920-ban meghúzták, s a problémák komplexitását, mellyel a konzervatív magyar vezetésnek szembe kellett néznie, nehéz dolog, még visszatekintve is, a dunai válságban egy másfajta magyar külpolitikát elképzelni, mely jobban szolgálta volna a magyar és európai érdekeket, s melyet ésszerűen el lehetett volna várni a magyar államférfiaktól, hogy kövessenek.”¹⁰⁵ Sőt *Sakmyster* szerint, ha összehasonlítjuk „Kánya Kálmán és kollégái visszafogott politikáját” a brit, a francia és a lengyel politikai irányvonallal, mindenképpen a magyarok felé hajlik a mérleg nyelve.¹⁰⁶ A magyar politikával való azonosulásban *Sakmyster* ment el a legmeszszebb.

A két világháború közötti Magyarország legújabb angolszász történeti feldolgozása nemcsak országunk történetéről nyújt jellemző képet, hanem a hazánkra vonatkozó angolszász történetírásról is. Mivel az egyes történetírók egymáshoz hasonló véleményt formáltak a Horthy-korszak politikai életéről, az elmúlt két évtized angolszász történeti irodalmát egységes egésznek tekinthetjük. A művek tanulmányozása és a magyar történeti irodalommal való összevetése alapján megállapítható, hogy az angol és amerikai történetírók két világháború közötti történelmünk tárgyilagos és lényeglátó bemutatására törekedtek. Ezt bizonyítja, hogy a korszak történetéből a meghatározó történelmi eseményeket és a fő politikai irányzatokat képviselő politikusokat emelték ki. A valóságnak megfelelően ábrázolják és értékelik a trianoni békeszerződést és hatását Magyarországi történelmére. Tárgyilagosan jellemzik a Bethlen István nevével fémjelzett politikai rendszert,

¹⁰⁰Uo. 58.

¹⁰¹Uo. 59.

¹⁰²Uo. 60—61.

¹⁰³*Th. L. Sakmyster: i. m. 229.*

¹⁰⁴Uo. 229.

¹⁰⁵Uo. 237.

¹⁰⁶Uo. 237.

a megfelelő helyeken alkalmazzák az elismerés, illetve a kritika szavait. Ismerik és helyesen látják Gömbös miniszterelnöki tevékenységének lényegét, s helyesen mérik fel következményeit. Értik, hogyan került Magyarország a hazai viszonyok és a nemzetközi politikai helyzet alakulása következtében a Gömbös által kijelölt útra. Az 1936—44-es évek Magyarországának politikai életét lényegre törően mutatják be, s reális az angolszász történetírás Horthy-képe is. Egészében véve a korszakot mint a magyar uralkodó osztályok lassú sodródását mutatják be a bukás felé, az okok és okozatok minden oldalú megvilágítására törekedve a bel- és külpolitikában. Ez leginkább *Sakmyster*nek sikerült, aki a két világháború közötti magyar történelemnek egy rövidebb szakaszát vizsgálta részletesen. *Rotschild* és *Polonsky* az átfogó és összehasonlító feldolgozást tartotta szem előtt, *Mee* pedig a békeszerződésekre fordította figyelmét. Az angolszász történészek tárgyilagossága és tárgyilagossága azon alapul, hogy kutatásaik a két világháború közötti Magyarország történetének különböző kérdéseiben a forrásanyag széles köreire terjednek ki. Különösen sok elsődleges — főleg eredeti és nyomtatott levéltári — forrást használt föl a magyarul is tudó *Sakmyster*. Másodlagos forrásaik többnyire angol, de más világnyelven kiadott műveket is tartalmaznak. Jelentősen támaszkodnak az angolszász történetírásnak az adott korszakról korábban megjelentetett nagy hatású műveire; *Rohschild Hugh Seton-Watson* 1945-ös munkáját,¹⁰⁷ *Polonsky* pedig *Macartney* 1957-es kötetét hasznosította.¹⁰⁸ Ismerik a korszakra vonatkozó régebbi és újabb, polgári és marxista, emigráns és magyarországi magyar történeti irodalmat is. Sokszor dolgoznak föl olyan forrásokat, amelyek a magyar kutatók számára nehezen elérhetőek.

¹⁰⁷ *Hugh Seton-Watson: Eastern Europe between the Wars, 1918—41. Cambridge 1945.*

¹⁰⁸ *C. A. Macartney: October Fifteenth: a History of Modern Hungary, 1929—1945. Edinburgh 1957.*